

SHAXS TARAQQIYOTIDA BARQARORLIK MEZONLARI, IJTIMOIIY STATUS VA GENDER STEREOTIPLAR

U. Saribayeva¹, N.I. Ataboyev², M.A. Turg'unova³, Sh.F. Xabibullayeva⁴,
D.Sh. Teshabayeva⁵

¹TAFU Psixologiya kafedrasida professor v.b.

²TAFU Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

^{3,4,5}PP-21-S 04 guruh talabalari

¹e-mail: umidasaribayeva@gmail.com, ¹orcid: [0009-0005-7230-7313](https://orcid.org/0009-0005-7230-7313)

²e-mail: navruz9610@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada, biologik asosga va ijtimoiy tabiatga ega shaxsning barcha gender rollari, o'zini-o'zi anglashi ijtimoiy taraqqiyot mahsuli sifatida, gender hulq-atvor ta'limiy, tarbiyaviy, ijtimoiy jarayonlarning, jumladan etnopsixologik va diniy qadriyatlarning integratsiyalashuvi hosilasi ekanligi haqidagi qarashlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: shaxs, rivojlanish, taraqqiyot, barqarorlik, mezon, ijtimoiy status, gender stereotiplar, gender strategiyalar.

Har qanday stereotiplarga o'xshab, gender stereotiplari ham vaqt o'tishi bilan konseptual, modifikatsion va transformatsion o'zgarishlarga uchraydi. Vaqt o'tishi bilan bir qator omillar: yosh, ijtimoiy maqom, ta'lim darajasi, dunyoqarash va gender rollarini bajarish jarayonidagi o'zgarishlar gender stereotiplarining barqarorligini pasaytiradi. Shunga muvofiq, ijtimoiy tushunchalar va normalar, ijtimoiy maqom va boshqa tarkibiy qismlarning o'zgarishi bilan gender stereotiplari ham o'zgaradi. Erkaklarning ayollarga bo'lgan munosabati va ayollarning o'zlariga, oilaga, kasbiga, mehnatga, ijtimoiy faollikka bo'lgan munosabati bugungi yangi O'zbekiston jamiyatida sezilarli darajada o'zgarib bormoqda. An'anaviy gender standartlarini aks ettiruvchi tasvirlar bugungi kunda ayol shaxsi va erkak shaxsiyatiga oid o'zgargan tushunchalar bilan muvaffaqiyatli uyg'unlashmoqda.

Bugungi shiddat bilan o'zgarayotgan jamiyatda ayollar shaxsi va erkaklar shaxsiyatida gender hulq-atvor qanday tarkib topmoqda, umuman "shaxs sifatida gender o'zini jamiyatda qanday namoyon qilmoqda?", kabi savollarga javob izlash kunning eng dolzarb mavzularidan biriga aylandi. Shaxs psixologiyasi haqidagi ilmiy adabiyotlarning tahlilidan ma'lumki, har qanday shaxs ong shakllari, ong darajasi va o'zini anglash orqali namoyon bo'ladi.

Shveytsariyalik olim Rishar Meyli iboralarida: "Shaxs deganda, har bir insonni tasniflaydigan psixologik xususiyatlarning yig'indisi tushuniladi. Kengroq ma'noda, shaxs termini xarakter, temperament, qobiliyatni o'z ichiga oladi" [6]. Lekin shaxs – bu faqatgina o'zaro ta'sirda o'ziga xos psixologik markazni, psixikaning o'ziga xos sifati, menlik, o'z individual xususiyatlarini anglash yoki A.Maslou, E.Erikson va boshqa psixologlar tasdiqlagan xususiyatlarning yig'indisigina emas. Shaxs - o'zining menligiga ega bo'lgan, o'z irodasi orqali o'zini boshqara oladigan va hatti-harakatini nazorat qila oladigan odam, sifatida izohlangan.

XX asrning boshlarida rus psixiatri P.P.Viktorov shaxs tushunchasini: "Shaxs, individuallik, Men psixologlarda tananing ichki muhitga munosabatni his qilish hamda tashqi muhitga nisbatan munosabatni his qilish"dan iborat - o'z o'zini anglash, deb izohlagan [3].

Psixolog F.Barron: "Inson shaxsining farqli jihati fikrlashga va masalalarni hal qilishga qodir ongni mavjudligidir", dagan [2]. Sotsiolog Ya.Shepanskiy: Ijtimoiylashuv jarayonida individ o'zining shaxsiy ongini va shaxsiy Menini yaratadi, deydi. Har bir inson oilada, kasbiy faoliyatida, do'stlar davrasida bajariladigan ijtimoiy rollarning miqdorini his qiladi. Har bir inson o'z-o'zini tahlil qiladi, xuddi boshqalarga murojaat qilgani kabi o'ziga murojaat qilgan ekan, ayol va erkak shaxsi bugungi o'zgarishlar jarayonida borliq, hayot, jamiyat talablari va atrofdagilarning istaklariga binoan ularga moslashtirilgan munosabatlarining yaxlit tasvirini yaratishga urinishga asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lib bormoqda.

Bundan tashqari, erkaklar odatlangan, shakllangan psixik taraqqiyotning dinamik tomonlari, erkakning har qanday vaziyatda ustunligi, dominantligi kabi genderning individual farqlari mavjud. Aytishimiz mumkin “O‘zbekiston 2030 – gender strategiyalari” [1] qabul qilingan sharoitda o‘zbek oilalari tarixida ayol-qizlar va erkaklarning shaxsiyati shakllanishining umumiy qonuniyatlarining mohiyatini ochib beradigan, jamiyatning rivojlanish jarayonida inson hayotining ijtimoiy sharoitlariga bog‘liq holda gender tenlikni ta‘minlash sharoitida shaxsning o‘zgarishi bilan bog‘liq masalalar bugungi psixologiya fani oldida turgan, emperik tadqiqot muammolaridir. Gender psixologiyasining bu sohasini bilish har qanday musotaxassisga samarali ishlash imkonini beradi. Shaxsni o‘rganish tarixida uchta asosiy davrni ajratish mumkin:

- Falsafiy-adabiy davr;
- Klinik davr;
- Sof eksperimental davr.

Falsafiy-adabiy davr. Bu davr antik davrdan boshlanib, XIX asrning boshlarigacha davom etdi. Bu davrda shaxs psixologiyasiga tegishli ma‘lumotlar asosan faylasuf va yozuvchilar asarlarida o‘z aksini topgan va ularda shaxsning axloqiy va ijtimoiy tabiati muhokama etilgan. F.M. Dostoevskiy har bir kishi uchun xos bo‘lgan “yashirin odam” haqida yozadi [4]. Uning fikricha, mazkur “yashirin odam” tashqariga chiqishga urinib ko‘radi, shuningdek har bir kishining “niqobi” ham mavjud bo‘lib uning haqiqiy qiyofasini yashirib turadi. Klinik davrda XIX asrning birinchi o‘n yilligida shaxs psixologiyasi muammosi bilan ko‘proq shifokor-psixiatrlar shug‘ullanishgan. Ular birinchilardan bo‘lib klinik sharoitlarda bemor shaxsini tizimli kuzatish olib borishga muvaffaq bo‘lishgan, inson shaxsining tabiati to‘g‘risida umumilmiy xulosalar chiqarishgan. Klinik davrda alohida fenomen sifatida shaxs haqidagi tasavvurlar qisqartirib yuborilgan. Psixiatrlarning diqqat markazida bemor kishilarda kuzatilgan shaxs xususiyatlari turgan. Keyinchalik aniqlanishicha, sog‘lom kishilarda kuchsiz ifodalangan xususiyatlar bemorlarda juda kuchli “gipertrofiya” holatida namoyon bo‘lishi kuzatilgan. Eksperimental davr XX asrning birinchi o‘n yilligida shaxsni o‘rganish bilan professional psixologlar shug‘ullanishgan. Ular bilish jarayonlari va shaxs holatlariga alohida e‘tibor berishgan, biroq bu davrda psixologiya fanining inqirozi yuz berdi. Bunga inson tabiatini o‘rganishga atomistik qarashlarning kirib kelishi sabab bo‘ldi. Shaxsni eksperimental o‘rganish Rossiyada A.F.Lazurskiy, angliyada G.Ayzenk va R.Kettellar tomonidan boshlab berilgan. XX asrning ikkinchi yarmida shaxs psixologiyasida shaxsning xulqiga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillarga qarab o‘rganiladigan uchta: psixodinamik, sotsiodinamik va interaksionistik yondashuv va nazariyalar vujudga keldi. Psixodinamik nazariya shaxsning xulqini uning psixologik yoki ichki xarakteristikasi bilan bog‘lab tushuntiradi. Sotsiodinamik nazariyaga ko‘ra esa shaxs xulqining asosiy determinanti tashqi muhitdir. Ular shaxsning ichki xususiyatlariga katta ahamiyat bermaydilar. Interaksionistik nazariya tarafdorlari inson faoliyatini va xulqini boshqarishda ichki va tashqi omillarning roli o‘zaro bog‘liq ekanligini qayd etadilar.

Bugun gender tenglik va ijtimoiy statusni etnopsixologik, diniy qadriyatlar nuqtai nazaridan shakllantirish uchun mana shu uch birlik; Psixodinamik nazariyaga ko‘ra shaxsning gender xulqini namoyon bo‘lishida uning psixologik va ichki xarakteristikasini bilish; Sotsiodinamik nazariyaga ko‘ra esa genderning xulq hatti-harakatlarining asosiy determinantlarini tashqi muhitdagi axborotlar bosimi va taftishlardan izlash; Interaksionistik nazariyaga binoan, gender rollar, gender faoliyatini va xulqini boshqarishda ichki va tashqi omillarning roli o‘zaro bog‘liq holda tadqiq qilish zarur.

Jumladan, K.Yungning psixoanaliz nazariyasiga asosan «shaxs» tushunchasi odamning jamiyatdagi ijtimoiy roli bilan bog‘liq. Azal azaldan sharq halqlari an‘analarida, qarashlarida erkakning ijtimoiy statusi baland bo‘lgan va bu jamoatchilik tomonidan qadrlangan. Bugungi hayotiy jarayonlarda, ijtimoiy talablarga mos ravishdagi gender tenglikka erishish sharoitida sun‘iy niqob kiyish holatini, ichki noroziliklarni saqlanib qolishi kuzatilmoqda.

Xitoy, Yapon, Sharq tillarida shaxs tushunchasi odamning yuzi bilan emas, balki butun tanasi bilan bog‘lanishini; Yevropa an‘analarida inson chehrasi ruhining timsoli, yuz tana bilan birgalikda o‘rganilishini nazarda tutsak, xitoyliklar tafakkurida «hayotchanlik» tushunchasi bu genderning ham ma‘naviy, ham vujudiy sifatlariga e‘tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Bu borada V.P.Zinchenko: ««Inson» tushunchasi bilan faqat «shaxs» tushunchasi raqobatlashishi mumkin», degan [5]. E.V.Ilenkovning yozishi bo'yicha, shaxs sir-sinoatini inson miyasi xususiyatlariga tenglashtirib bo'lmazligi, shaxs miya tuzilishi bilan emas, balki, insonning insonga bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan va faqat o'zlarinigina emas, boshqalarni ham qiziqtiradigan faoliyatlari ko'lamini bilan o'lchanishi qayd etilgan.

B.G.Ananyev o'zining "Inson individini nazariy tavsiflash haqidagi nazariyasi"da «Individ – asosan insonning biologik xususiyatlari yig'indisi; shaxs – insonning ijtimoiy va psixologik xarakteristikasidir; Individ – shaxs, odam faoliyati va bilish jarayonining sub'ekti sifatida individualdir, individuallik – individning barcha tomonlari sintezidir» [7]. Demak, erkakka xoslik va ayolga xoslik tashqi tomondan, yoki jinsga mansublik bilan emas, genderning ichki psixologik sifatlarini tarkib topganligi va amal qilinishi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy tabiatga ega shaxsning barcha gender rollari va o'zini-o'zi anglashi ijtimoiy taraqqiyot mahsuli sifatida, gender hulq-atvor ta'limiy, tarbiyaviy, ijtimoiy jarayonlarning, jumladan etnopsixologik va diniy qadriyatlarining integratsiyalashuvi natijasi bo'lib, genderning hayotiy munosabatlarida namoyon bo'ladi.

Shu o'rinda xulosalashimiz mumkinki, jamiyatda ham, oilada ham erkaklik statusi "erkakka mansubliklari uchun emas, erkaklik shaxsiyatiga munosibliklari uchun"; "ayollik qadr-qimmatini ham onalik va ayollikka munosib bo'lishlik nuqtai nazaridan" qadrlanishini ota-onalar va talimiy jarayonda ustoz-murabbiylar tomonidan e'tiborga olinishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 20-oktabrdagi "2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 841-sonli qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.10.2018-y., № 09/18/841/2081.
2. Баррон, Ф. Х. Творчество и личная свобода. Нью-Йорк: Van Nostrand. 1969. Творческая личность, творческий процесс. Нью-Йорк: Holt, Rinehart & Winston. 1972.
3. Викторов П.П. Учение о личности как нервно-психическом организме. Выпуск первый. – Москва: Изд. К.Т.Солдатенкова. Сентябрь 1887 г. – 180 с.
4. [Достоевский, Фёдор Михайлович — Википедия](#)
5. Zinchenko V.P. Soznanie i tvorcheskii akt [Consciousness and art]. Moscow: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2010. 592 p. [V.P. Zinchenko: On the Crossroads to the Future of Psychology // Cultural-Historical Psychology — 2016. Vol. 12, no. 4 | PsyJournals.ru](#)
6. Мейли Р. [livelib.ru: https://www.livelib.ru/author/1023283-rishar-mejli](https://www.livelib.ru/author/1023283-rishar-mejli).
7. Недбаев Д. Н., [Недбаева С. В.](#), [Котова И. Б.](#) [Теоретические и эмпирические предпосылки теории личности в работах Б. Г. Ананьева](#) [Архивная копия](#) от 5 января 2019 на [Wayback Machine](#)